

³⁵ Маврин С. П., Смирнов В. Н. История нормативного регулирования штатного совместительства в высшей школе / С. П. Маврин, В. Н. Смирнов // Правоведение. – 1984. – № 6. – С. 87-91. Посада штатного доцента відновлена постановою Раднаркому СРСР № 364 від 22 серпня 1930 про «Положение о штатно-окладной системе оплаты преподавательского персонала высших учебных заведений Союза ССР» (СЗ СССР. – 1930. – № 44. – Ст. 455) та постановою Раднаркому від 7 грудня 1930 р. № 729 «О дополнении ст. 9 Положения о штатно-окладной системе оплаты преподавательского персонала высших учебных заведений Союза ССР» (СЗ СССР. – 1931. – № 1. – Ст. 10) та остаточно закріплена в науково-атестаційній системі постановою «О введении штатных должностей и должностных окладов для профессорско-преподавательского состава в вузах» (СЗ СССР. – 1937. – № 73. – Ст. 354).

³⁶ Устав Императорских Российских Университетов. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1906.

Отримано 2.02.2009

Резюме

В статье рассматриваются проблемы правового становления института научной титулатуры в университетах Российской империи на материале общеуниверситетских Уставов с 1804 по 1906 гг., поднимаются вопросы историографии института присвоения ученых степеней и званий. Анализ динамики системы аттестации в дореволюционной науке дает возможность не только констатировать последовательность и рациональность изменений в структуре научной титулатуры, но и осуществить прогноз развития института присвоения ученых степеней и званий в контексте современного присоединения Украины к Болонскому сообществу с учетом уроков прошлого.

В. Т. КРАСОВСЬКА

Красовська Вікторія Геннадіївна, аспірантка Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ДІЯ ПРАВОВИХ СТИМУЛІВ ТА ОБМЕЖЕНЬ В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

На сучасному етапі дослідження механізму правового регулювання загалом та правових засобів зокрема, коли накопичена велика кількість досліджень цих правових явищ, постала необхідність розглядати механізм правового регулювання в якості складного явища правової дійсності, яке має декілька рівнів та напрямів дії, в якому правові засоби діють не лише прямолінійно, але й у різних площинах. Поряд з елементами механізму правового регулювання, які складають систему безпосереднього правового впливу на суспільні відносини, існує його більш глибокий рівень, який відображає відправну точку, початок правового регулювання. Йдеться про такі первинні правові засоби, як правові стимули та правові обмеження, оскільки вони є елементами правової дійсності, які безпосередньо відображають, втілюють та «передають» соціальні та духовні потреби та інтереси суспільства. З цього постає питання: яким чином правові стимули та обмеження діють в механізмі правового регулювання?

Дослідженням різних аспектів впливу правових стимулів та обмежень на суспільні відносини та суб'єктів права займалися багато вчених-правників як дореволюційних часів – М. М. Коркунов, Л. І. Петражицький та Г. Ф. Шершеневич, радянського періоду – А. М. Васильєв, В. М. Баранов, В. І. Нікітінський, В. М. Кудрявцев, В. М. Горшенєв, С. С. Алексєєв, так і наших сучасників – А. В. Малько, В. М. Ведяхін, С. В. Мірошник, Г. В. Мальцев та інші. Зокрема, А. В. Малько розглядає інформаційно-психологічний вплив правових стимулів та обмежень на суб'єкта права за схемою: правовий засіб-інтерес – мотив – установка¹. С. В. Мірошник розробила теорію стимулювання в праві, відповідно до якої визначила діалектичний зв'язок правового стимула та правомірної

мотивації, вивчила юридичний склад соціально корисного вчинку та розробила принципи правового стимулювання².

Метою нашого дослідження є з'ясування дії правових стимулів та обмежень шляхом вивчення їх функцій у механізмі правового регулювання. Переваги саме такого підходу до вивчення дії правових стимулів та обмежень в механізмі правового регулювання є очевидними. Він дозволяє відійти від вузького розгляду проблеми дослідження правових стимулів та обмежень, як фрагментів правової дійсності, та вивчити їх під кутом зору функціонального призначення, як інструментів для оптимального вирішення соціальних завдань.

В філософії функції визначаються як зовнішні прояви властивостей будь-якого об'єкту в певній системі відносин³. Представники теорії держави та права фактично єдині в тому, що функції в праві – це основні напрями правового впливу на суспільні відносини. Б. І. Пугінський визначає функції правових стимулів та обмежень як характер впливу окремих юридичних інструментів⁴. Загалом з цими підходами можна погодитися.

На першій стадії механізму правового регулювання відбувається формулювання правила поведінки, яке спрямоване на задоволення інтересів, що знаходяться в сфері права та потребують їх впорядкування. На даному етапі визначається коло інтересів та правовідносин, а відповідно й правових засобів для їх задоволення. Першій стадії механізму правового регулювання відповідає такий елемент як норма права, який є основним. Для того, щоб правові стимули та обмеження почали впливати на суспільні відносини треба, щоб вони були закріплені в нормі права та набули обов'язкового характеру. Саме тому правові стимули та обмеження з'являються вже на стадії створення норми права.

Зупинимось детальніше на розгляді регулятивно-спрямовуючої функції правових стимулів та обмежень на стадії створення норми права. Вона полягає в безпосередньому регулюванні суспільних відносин шляхом втілення конкретних видів правових стимулів та обмежень – суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, заборон, покарань та інших, – в нормах права. Правова норма закріплює певний варіант поведінки, стає приписом загального характеру та спрямована на персонально невизначене коло осіб. Якщо до видання норми права суб'єкти можуть обирати варіанти поведінки залежно від обставин, тоді як із виданням норми права суб'єкти можуть отримати нові можливості, стимули соціально корисної діяльності або обмеження небажаних та протиправних дій. За допомогою правового стимулу або обмеження, закріпленого в нормі права, суб'єкт отримує можливість діяти певним чином і, якщо особа обере саме цей спосіб досягнення соціальних благ, тоді їй буде забезпечена підтримка держави. Саме тому особливо важливим є закріплення правових стимулів та обмежень в загальнообов'язкових нормах права.

Правові стимули надають суб'єктам правовідносин гарантовану державою можливість свободи дій для досягнення певного блага. Будь-яка правова норма, яка містить правовий стимул, передбачає наявність відповідного правового обмеження в кореспондентній їй нормі права – не порушувати надану особі можливість, не перешкоджати особі в досягненні соціального блага. Правові стимули містять в собі можливості для максимально повного задоволення інтересів суб'єктів, в той час як за допомогою правових обмежень стримується соціально шкідлива поведінка, що також сприяє задоволенню інтересів осіб. В цьому сенсі норма права є засобом, за допомогою якого й впроваджуються правові стимули та обмеження в механізм правового регулювання суспільних відносин. Оскільки, лише за умови набуття загальнообов'язкового характеру та соціальної цінності, правові стимули та обмеження можуть ефективно регулювати суспільні відносини.

На думку Л. І. Петражицького, стимули, які містять права та переваги, пов'язані із досягненням певної посади, громадянства та ін. та закріплені в законодавстві, спрямовують особу на досягнення цих благ. Впровадження приватної власності за допомогою норми права стає правовим стимулом, оскільки викликає в суб'єктів поштовх до здобуття та захисту своєї власності за допомогою правового інституту, який захищає держава.

Зацікавленість осіб в заощадженні, виробництві та накопиченні господарчих благ не з'явилася взагалі, якщо не існувало інституту приватної власності, як правового стимулу накопичувати матеріальні блага⁵. На даному прикладі ми бачимо характер дії правових стимулів на стадії створення норм права, а саме крізь втілення стимулів у нормах права вони спрямовують дії суб'єктів на досягнення соціально корисних результатів та впорядковують суспільні відносини.

Правові обмеження в свою чергу реалізують свої функції в механізмі правового регулювання суспільних відносин завдяки їх дії на стадії створення норми права. Призначення правових обмежень в механізмі правового регулювання полягає не лише в утриманні осіб від скоєння протиправних дій та вчинків, але й у попередженні порушень правових норм загалом. Тобто, суб'єкти права впорядковують суспільні відносини шляхом закріплення правових обмежень в нормах права.

За умов реалізації статичної функції норми права в механізмі правового регулювання її елементи втілюють різні види правових стимулів та обмежень. Так, гіпотеза норми права передбачає втілення юридичного факту-стимулу або обмеження, з яким особа пов'язує настання позитивних або негативних для неї подій або наслідків. Диспозиція та санкція норми права реалізуються в механізмі правового регулювання за допомогою правовідносин. В диспозиції правової норми, адресованої учасникам правовідносин, втілюються наступні види правових стимулів: суб'єктивні права, законні інтереси, пільги, привілеї, імунітети; та відповідні правові обмеження: юридичний обов'язок та заборона.

Санкцію норми права можна розглядати в якості доповнення до регулюючого впливу диспозиції на випадок, коли учасники суспільних відносин заслуговують на схвалення їх соціально корисної поведінки або осуд суспільно шкідливих дій. Схвалення соціально корисної поведінки у формі позитивної санкції відбувається за допомогою такого виду правових стимулів, як заохочення. Негативна санкція, яка передбачає покарання як вид правового обмеження, діє тоді, коли має місце порушення приписів норми права. Загалом дія санкції пов'язана із реалізацією відновлювальної функції права. До цього моменту санкція знаходиться у статичному стані, тобто безпосередньо не впливає на суспільні відносини. Таким чином, санкція норми права виконує статичну та відновлювальну функцію в механізмі правового регулювання суспільних відносин та містить в собі різновиди правових стимулів та обмежень відповідно.

Статична функція норми права в механізмі правового регулювання пов'язана із динамічною функцією та є відправною для її дії. Завдяки динамічній функції норми права виявляються властивості та функції правових стимулів та обмежень, спрямовані на зміну, вдосконалення суспільних відносин та сприяння їх розвитку відповідно до суспільних потреб. Такий вплив правових стимулів та обмежень відбувається для закріплення та стабілізації нових правовідносин, які з'являються в суспільстві, а також для подальшого ефективного розвитку вже існуючих. Наприклад, ст. 11 Цивільного Кодексу України від 16 січня 2003 р. визначає, що підставами для виникнення цивільних прав та обов'язків є дії осіб, що передбачені цивільним законодавством, а також дії, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки⁶. Таким чином, в нормі цивільного законодавства закріплені правовий стимул для суб'єктів цивільних правовідносин вчиняти соціально корисні, не протиправні дії, які породжують цивільні права та обов'язки та відповідно будуть визнані та захищені з боку держави. Особам надаються можливості для задоволення власних інтересів за допомогою цивільних прав та обов'язків, які вони можуть набути й завдяки діям, які не передбачені законодавством.

Динамічна функція норм права в механізмі правового регулювання не дає правовим стимулам та обмеженням застарівати та перетворюватися на сукупність правових засобів, які відірвані від реальних суспільних відносин. Водночас притаманна нормам права формальна визначеність перешкоджає швидкій зміні правових стимулів та обмежень, яка виникає з стрімкою зміною суспільних відносин в державі.

В механізмі правового регулювання норми права виконують не лише статичну та динамічну функцію, але ще й охорону. Охорона функція норм права полягає в реалізації

переважно правових обмежень, а саме: юридичних обов'язків, заборон та покарання. Наприклад, у ст. 147 Кодексу законів про працю України від 10 грудня 1971 р. закріплене, що за порушення трудової дисципліни щодо працівника може бути застосований один із заходів стягнення: догана або звільнення⁷. В даному випадку з метою охорони трудової дисципліни на підприємствах, установах та організаціях законодавець встановив в статті Кодексу законів про працю України правове обмеження, яке полягає в покладенні на працівників юридичного обов'язку не порушувати дисципліну та передбачає заходи щодо звернення стягнення за порушення.

Таким чином, норма права є основою механізму правового регулювання та реалізується переважно у правовідносинах. Але існує думка, що реалізація норми права, а разом з нею правових стимулів та обмежень, може відбуватися й поза конкретних правовідносин – в правосуб'єктності осіб. Такий висновок пов'язаний з існуванням загальних прав та обов'язків суб'єктів права. Мова йде про комплекс прав та обов'язків, які складають правосуб'єктність осіб за законом. Суб'єктивні права та юридичні обов'язки є відповідними видами правових стимулів та обмежень, які стають передумовами особливих правовідносин між громадянами та державою⁸. Норми права, які встановлюють права та обов'язки громадян, визначають компетенцію та структуру органів державної влади та управління, закріплюють «абсолютні» права громадян, тобто такі права, які суб'єкт використовує відносно всіх інших осіб. В такому випадку йдеться про вплив правових стимулів та обмежень на стадії до правовідносин, коли суб'єкти обирають варіант поведінки, спрямовують свою діяльність відповідно до правової норми. Таким чином, норми права, правові стимули та обмеження можуть бути реалізовані за допомогою правосуб'єктності осіб.

Друга стадія механізму правового регулювання передбачає визначення спеціальних умов, при настанні яких починає діяти норма права. Йдеться про умови, із якими норми права пов'язують виникнення, зміну та припинення правовідносин. Елементом, який відповідає цій стадії є юридичний факт або фактичний склад. На даній стадії правові стимули та обмеження діють в якості юридичних фактів, із якими особа пов'язує настання певних правових наслідків – позитивних або негативних.

Наступна, третя стадія механізму правового регулювання передбачає встановлення конкретного юридичного зв'язку між суб'єктами правовідносин. Йдеться про правовідносини, які виникають за умови наявності юридичних фактів завдяки нормам права. На даній стадії абстрактна норма права трансформується в конкретне правило поведінки для суб'єктів правовідносин. Цій стадії відповідає такий елемент механізму правового регулювання як правовідносини. Розглянемо дію правових стимулів та обмежень в правовідносинах докладніше. На стадії правовідносин в механізмі правового регулювання діють такі види правових стимулів та обмежень як суб'єктивні права та юридичні обов'язки відповідно. Завдяки правовідносинам механізм правового регулювання, як система правових засобів, починає активно впливати на суспільні відносини, відбувається реалізація норм права. Під правовідносинами розуміють особливу форму взаємозв'язку суб'єктів через їх права та обов'язки, що закріплені в нормах права⁹. Завдяки правовідносинам між суб'єктами встановлюється сталий правовий зв'язок, конкретизується склад сторін, обсяг їх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Взаємозв'язок між учасниками правовідносин має індивідуально визначений характер.

Суб'єктивне право, як вид правового стимулу, в правовідносинах розглянемо як єдність трьох можливостей. Перша – це загальна можливість уповноваженої особи обрати варіант поведінки. Друга – це конкретна можливість, що полягає в праві вимоги вчинення певних дій або утримання від них щодо іншого учасника правовідносин, наприклад, наймодавця може вимагати від наймача своєчасної сплати за користування майном. Третя – це спеціальна можливість, яка надає власнику суб'єктивного права можливість звернутися за захистом свого права до держави у випадку його порушення. Спеціальна можливість визначає специфічну ознаку суб'єктивного права, як правового засобу, – його охорона з боку держави.

В юридичній літературі правовідносини поділяють на види: прості та складні. Прості правовідносини – це такі, в яких одна сторона є носієм суб'єктивного права, а

інша – юридичного обов'язку¹⁰. Складні правовідносини передбачають, що кожна зі сторін має суб'єктивні права та юридичні обов'язки. В механізмі правового регулювання, на стадії правовідносин, суб'єктивні права та юридичні обов'язки, як види правових стимулів та обмежень відповідно, закріплюють фактичні дії осіб, спрямовані на досягнення соціальних благ. Саме заради задоволення інтересів суб'єктів права, досягнення ними соціальних благ та благополуччя суспільства загалом між особами й встановлюються соціальні зв'язки. В цьому сенсі цілком справедливим є твердження В. В. Копейчикова про те, що правовідносини – це юридична форма фактичних суспільних відносин, за допомогою якої останні впорядковуються та ефективно досягаються цілі, заради яких вони виникали¹¹. Отже, правовідносини в механізмі правового регулювання є зовнішньою формою виразу правових стимулів та обмежень. Внутрішній їх зміст реалізується учасниками правовідносин за допомогою здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Виходячи з вищевикладеного, норма права, юридичний факт та правовідносини відіграють надзвичайно важливу роль у впровадженні правових стимулів та обмежень в механізмі правового регулювання, але вирішальне значення має реалізація правових стимулів та обмежень безпосередньо суб'єктами в повсякденному житті. Втілені в нормах права та правовідносинах правові стимули та обмеження лише тоді стають «живими», коли реалізуються в свідомих вольових діях осіб. Розглянемо характер дії правових стимулів та обмежень на четвертій стадії механізму правового регулювання, на якій відбувається реалізація суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Елементом, який відповідає цій стадії механізму правового регулювання, є акти реалізації права – це документи чи реальні дії, що регламентують процес реалізації правової норми шляхом її використання, виконання, дотримання чи застосування.

В юридичній літературі відсутня єдина точка зору з приводу того, чим за змістом є реалізація права. Одна група вчених, представником якої є А. С. Піголкін, вважають, що реалізація права – це чіткий, обумовлений процес здійснення правових приписів. Відповідно, реалізація права – це дії суб'єктів, в яких втілюються приписи правових норм (правомірна поведінка), практична діяльність осіб щодо здійснення прав та виконання юридичних обов'язків. Іншими словами реалізація права розглядається як втілення в діях осіб тих вимог, які визначені в нормах права, як конкретний прояв механізму правового регулювання. Це є найбільш стале та розповсюджене уявлення про реалізацію права. В інших випадках реалізація права розглядається не лише як процес або зовнішній прояв механізму правового регулювання, але й як його кінцевий результат. В такому аспекті, реалізація права – це досягнення повної відповідності між вимогами норм вчинити певні дії або утриматися від їх здійснення та фактичними діями суб'єктів.

Характер впливу правових стимулів та обмежень на суб'єктів права визначається за допомогою форм реалізації права: дотримання, виконання та використання правових норм. Поняття «дотримуватися», «виконувати» та «використовувати» мають майже однакове філологічне значення, яке полягає у здійсненні чогось, впровадженні в життя. Як правові категорії, кожна з них визначає своєрідну форму правової діяльності, що має власний особливий зміст.

Дотримання передбачає реалізацію переважно правових обмежень, зокрема юридичних обов'язків, у формі пасивної поведінки, тобто утримання від заборонених дій. Дотримання правових обмежень завжди має не активний, а пасивний характер. Реалізація даної форми відбувається не завдяки вчиненню активних дій суб'єктами права, а завдяки утриманню від вчинення обмежених або заборонених законом дій.

Виконання – це така форма реалізації правових обмежень, яка потребує від суб'єктів права обов'язкового здійснення передбачених нормами активних дій. Така форма реалізації права передбачає виконання суб'єктами права покладених на них обов'язків. Використання – це така форма реалізації права, за допомогою якої втілюються в життя можливості, які надають правові стимули, зокрема суб'єктивні права. В межах цієї форми реалізації правових стимулів відбувається здійснення суб'єктивних прав учасників правовідносин. Характерною рисою використання є активна поведінка осіб. Наприклад, здійснення громадянами своїх конституційних прав на свободу об'єднання в політичні

партії та громадські організації (ст. 36 Конституції України). Мова йде також про реалізацію повноважень органами державної влади та організаціями, які є учасниками правовідносин. Діючи відповідно до статутів, положень та інших актів, які визначають їх правовий статус, вони безперешкодно здійснюють свої функції та повноваження.

На відміну від дотримання та виконання, пов'язаних із реалізацією правових обмежень, у формі використання реалізуються можливості, втілені в правових стимулах. Отже, можна стверджувати, що правові стимули реалізуються в формі використання, а правові обмеження – у формі дотримання та виконання.

Специфічною формою реалізації норм права є правозастосування. Якщо дотримання, виконання та використання пов'язані із діями осіб, то правозастосування здійснюється державними органами та їх посадовими особами. Правозастосування має місце тоді, коли особа самостійно не може реалізувати права та обов'язки, передбачені в законі, без посередництва органів державної влади. За результатами правозастосовчої діяльності виносять акт застосування норм права – індивідуальний акт державно-владного характеру, який містить права та обов'язки певних осіб або міру їх відповідальності. Вважаємо, що на даній стадії механізму правового регулювання правові стимули та обмеження здійснюють вплив на суспільні відносини шляхом визначення суб'єктивних прав або юридичних обов'язків осіб, яким адресований індивідуальний акт застосування норм права.

Таким чином, вивчення місця та ролі правових стимулів та обмежень в механізмі правового регулювання відіграє важливу роль в розумінні динаміки їх впливу на суспільні відносини. Це зумовлено передусім тим, що правові стимули та обмеження є правовими засобами, які відображають початок правового регулювання та втілюють основні потреби суспільства. В механізмі правового регулювання правові стимули та обмеження виявляються завдяки функціям – основним напрямкам впливу на суспільні відносини на стадіях механізму правового регулювання. Разом з елементами механізму правового регулювання правові стимули та обмеження не лише задовольняють інтереси суб'єктів права, але й підвищують ефективність правового регулювання загалом.

¹ Малько А. В. Механізм правового регулювання: Лекція /А. В. Малько // Правоведение. – 1996. – № 3. – С. 54-62.

² Мірошник С. В. Теорія правового стимулювання: Автореф. дис. докт. юр. наук. – Ростов-на-Дону. – 2003. – С. 40.

³ Философский словарь / Под ред. М. М. Розенталя. – М., 1972. С. 448.

⁴ Пугинский Б. И. Правовые средства обеспечения эффективности производства. – С. 33.

⁵ Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – СПб, 1909. – Т. 1. – С. 312.

⁶ Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 1 – С. 12.

⁷ Кодекс законів про працю України // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – № 12. – С. 156.

⁸ Теория права и государства. Академический курс: Учебник / Под ред. М.Н. Марченко. Т. 2. – М.: Юрист, 2000. – С. 448.

⁹ Загальна теорія держави та права. Навчальний посібник / За ред. В. В. Копейчикова. – К., 1998. – С. 190.

¹⁰ Теория права и государства. Учебник / Под. ред. О. Ф. Скаун, Н. К. Подберезский. – Х., 1997. – С. 136.

¹¹ Загальна теорія держави та права. Навчальний посібник / За ред. В. В. Копейчикова. – Київ, 1998. – С. 190.

Отримано 10.01.2009

Резюме

В статті розповідається про дію правових стимулів і обмежень в механізмі правового регулювання суспільних відносин.